अस्वीकरण

नेपालीमा अनुवाद गरिएको मामिलाको निर्णय पक्षहरुले आफ्नो भाषामा बुझ्नु को लागि मात्र हो। सबै व्यावहारिक र आधिकारिक उद्देश्यका लागि, फैसलाको अंग्रेजी संस्करण नै प्रामाणिक हुनेछ र कार्यान्वयनको उद्देश्यका लागि पनि अंग्रेजी भाषा मै जारी भएको फैसला मान्य हुनेछ।

[२०२५] १ एस.सी.आर. ४०३ : २०२५ इन्स्क ४८

उत्तर प्रदेश राज्य र अर्को बनाम आर.के. पाण्डे र अर्को
(देवानी अपिल नं. १०२१२ / २०१४)
०९ जनवरी २०२५

[संजीव खन्ना, *प्रधान न्यायाधीश, संजय कुमार र आर. महादेवन, न्यायाधीशहरू]

विचार गर्नुपर्ने मामिला

रोजगारदाताले कर्मचारीद्वारा पेश गरिएको मध्यस्थता सम्झौताको आधिकारिकतामाथि आपत्ति जनाएको अवस्थामा, रोजगारदाता-राज्य सरकार र मेडिकल कलेजका प्राचार्य विरुद्ध दिइएको एकतर्फी मध्यस्थताको निर्णयको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित विषय।

हेडनोट्स†

मध्यस्थता तथा मेलमिलाप ऐन, १९९६ – एकतर्फी मध्यस्थता निर्णयहरू – रोजगारदाताले मध्यस्थता सम्झौताको आधिकारिकतामाथि शंका गरेको अवस्थामा, कर्मचारीद्वारा कार्यान्वयनको माग – कर्मचारीले राज्य सरकार र सरकारी अस्पताल, जहाँ उनी कार्यरत थिए, विरुद्ध सेवा निवृत्तिको उमेर सम्बन्धी विवाद – रिट निवेदन १२ वर्षसम्म विचाराधीन रह्यो, त्यसपछि फिर्ता लिइयो – त्यसको एक वर्ष अघि, कर्मचारीले राज्य सरकार र मेडिकल कलेजका प्राचार्य विरुद्ध मध्यस्थता प्रक्रिया सुरु गरे – मध्यस्थताको लागि निवेदन दर्ता गरियो जुन पछि कर्मचारीद्वारा नियुक्त गरिएका दुई मध्यस्थकर्ताहरूले स्वतः मध्यस्थता प्रक्रिया अघि बढाएर राज्य र मेडिकल कलेजका प्राचार्य विरुद्ध करिब ४६ लाख रुपैयाँ र ब्याज सहितको दुई वटा निर्णय सुनाए, जसलाई कर्मचारीले पछि फिर्ता लिए – त्यसपछि, कर्मचारीले एकतर्फी निर्णयहरूको कार्यान्वयनको माग गरे – रोजगारदाताले कर्मचारीद्वारा पेश गरिएको मध्यस्थता सम्झौताको आधिकारिकतामाथि आपत्ति जनाए – यद्यपि, न्यायालयहरूले आपत्तिहरू खारेज गरे – यसको वैधता:

भनियो: मध्यस्थता सम्झौता मध्यस्थता प्रक्रियाको लागि अनिवार्य शर्त हो, किनकि मध्यस्थता मूलतः पक्षहरूको स्वायत्तताको सिद्धान्तमा आधारित हुन्छ - पक्षहरूको न्यायालयको निर्णयको विकल्पको रूपमा मध्यस्थता छनौट गर्ने अधिकार – मध्यस्थता सम्झौताको अस्तित्व कानुनको नजरमा निर्णय लागू गर्नको लागि अनिवार्य पूर्वशर्त हो – तथ्य अनुसार, मध्यस्थता प्रक्रिया कर्मचारीद्वारा खेलिएको एउटा नाटक र जालसाजी मात्र थियो, जसमा स्वयं-नियुक्त/मनोनीत मध्यस्थकर्ताहरूले एकतर्फी र अवैध निर्णयहरू दिएका थिए – यो विषयगत क्षेत्राधिकारको अभावको स्पष्ट मामला हो – कथित मध्यस्थता सम्झौता न त नगर निगमको अभिलेखमा उपलब्ध छ, न त राज्यको अभिलेखमा – कर्मचारीले मूल सम्झौता पेस गरेनन् किनभने उनीसँग त्यो थिएन, न त उनी मध्यस्थता सम्झौताको हस्ताक्षरकर्ता र पक्ष नै हुन् – अस्पताल र राज्यपालले त्यस्तो कुनै सम्झौतालाई समर्थन गरेनन् – मध्यस्थता सम्झौता हस्तान्तरणको लिखतमा उल्लेख गरिएको छैन – आधिकारिक अभिलेखको प्रमाणित प्रतिलिपि वा आधिकारिक प्रतिलिपि समेत नभएको एउटा कागजको टुक्रा बाहेक, मध्यस्थता सम्झौताको अस्तित्व देखाउने कुनै प्रमाण छैन – कर्मचारीले गरेका दाबीहरू हदम्याद ऐन, १९६३ को धारा ३ र ऐनको धारा ४३ अनुसार स्पष्ट रूपमा म्याद नाघेको भए तापनि ती दाबीहरूलाई स्वीकार गरिएको छ – तसर्थ, एकतर्फी निर्णयहरू खारेज गरियो र तिनलाई कानुनमा शून्य र अमान्य मानिनेछ – विवादित फैसला खारेज गरियो। [अनुच्छेद २०-२५]

- लेखक

उद्धृत मामिलाहरू

बिल्किस याकुब रसूल बनाम भारत सरकार र अन्य [२०२४] १ एस.सी.आर. ७४३ : (२०२४) ५ एस.सी.सी. ४८१; सेन्ट्रल अर्गनाइजेसन / रेलवे इलेक्ट्रीफिकेशन बनाम ई.सी.आई. पी.आई.सी. एस.एम.ओ. एम.सी.पी.एल. (जे.भी.), एक संयुक्त उद्यम कम्पनी, २०२४ इन्स्क ८५७ – उल्लेख गरियो।

ऐनहरूको सूची

मध्यस्थता तथा मेलमिलाप ऐन, १९९६; देवानी कार्यविधि संहिता, १९०८; हदम्याद ऐन, १९६३।

मुख्य शब्दहरूको सूची

एकतर्फी निर्णयहरूको कार्यान्वयन; मध्यस्थता सम्झौताको आधिकारिकता; एकतर्फी मध्यस्थता निर्णयहरू; सेवा निवृत्तिको उमेर; मध्यस्थता प्रक्रियाहरू; मध्यस्थता सम्झौता; क्षेत्राधिकारको अभाव; आधिकारिक अभिलेखको प्रमाणित प्रतिलिपि वा आधिकारिक प्रतिलिपि; कर्मचारीद्वारा मध्यस्थकर्ताको एकतर्फी नियुक्ति; हदम्याद नाघेको; क्षेत्राधिकार; कार्यान्वयन प्रक्रियाहरू।

मामिलाको स्रोत

देवानी अपीलीय क्षेत्राधिकार: देवानी अपिल नं. १०२१२ / २०१४

इलाहाबाद उच्च न्यायालयको मिति २८.०२.२०१२ को फैसला र आदेशबाट एफएएफओ नं. ३५२ / २०१२ मा

पक्षहरूका लागि उपस्थिति

अंकित गोयल, विकास बंसल, निखिल शर्मा, अधिवक्ताहरू, अपीलकर्ताहरूको तर्फबाट। श्रीमती दीपिका मिश्रा, अभिषेक मिश्रा, सुश्री आभा जैन, जयवीर सिंह, अधिवक्ताहरू, उत्तरदाताहरूको तर्फबाट।

<u>सर्वोच्च न्यायालयको फैसला/आदेश</u>

<u>फैसला</u>

संजीव खन्ना, प्रधान न्यायाधीश

१. ढिलाइको लागि अनुमति प्रदान गरियो।

२. यो अपिल इलाहाबाद उच्च न्यायालयको डिभिजन इजलासले मिति २८.०२.२०१२ मा फर्स्ट अपिल फ्रम अर्डर डिफेक्टिभ नं. ३५२/२०१२ मा दिएको आदेशबाट उत्पन्न भएको हो।

३. संक्षेपमा तथ्यहरू यस प्रकार छन् – उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डे, कानपुरस्थित दीनानाथ पार्वती बंगला संक्रामक रोग अस्पताल१ को टी.बी. सेक्सनमा प्रयोगशाला सहायक/प्राविधिकको

रूपमा नियुक्त भएका थिए। कानपुर नगर बोर्डले सन् १९४४-४५ मा कानपुर सुधार ट्रस्टले दिएको जग्गामा यो अस्पताल स्थापना गरेको थियो।

४. मिति १७.०७.१९५६ मा, कानपुर नगर बोर्डका प्रशासक र अस्पताल बोर्डका छ जना सदस्यहरूले पारित गरेको मिति १७.०७.१९५६ को प्रस्ताव अनुसार, डी.एन.पी.बी.आई.डी. अस्पताललाई राज्य सरकार, अर्थात् उत्तर प्रदेश सरकारले कानपुरमा नयाँ मेडिकल कलेज स्थापना गर्न अधिग्रहण गऱ्यो। मिति २९.०३.१९५७ मा, राज्य सरकारले मिति १७.०७.१९५६ को प्रस्ताव स्वीकार गऱ्यो।

५. मिति २०.०६.१९६१ मा, कानपुर शहरको नगर महापालिका र उत्तर प्रदेशका राज्यपालबीच एउटा हस्तान्तरण पत्रमा हस्ताक्षर गरियो। उक्त पत्र अभिलेखमा राखिएको छ। यसमा भनिएको छ कि मिति २९.०३.१९५७ को सरकारी आदेश अनुसार, अस्पतालको सम्पूर्ण नगर कर्मचारी, हस्तान्तरण पत्रसँग संलग्न सूची अनुसार, राज्य सरकारी सेवामा हस्तान्तरण हुनेछ। कर्मचारीहरूलाई तलब वा अन्य सेवा सर्तहरूको सम्बन्धमा प्रतिकूल स्थानमा राखिने छैन, न त उनीहरूले तलब, बिदा, अवकाशको उमेर र बोर्डको सेवा सर्तहरूको तुलनामा अन्य सुविधाहरूमा कुनै नोक्सानी बेहोर्नुपर्नेछ।

१ यहाँपछि, "डी.एन.पी.बी.आई.डी."

६. सम्झौता भएपछि, अस्पताल गणेश शंकर विद्यार्थी मेमोरियल२ मेडिकल कलेज, कानपुरको एक एकाइ बन्यो। त्यसपछि, यो स्पष्ट छ कि डी.एन.पी.बी.आई.डी. अस्पतालमा कार्यरत कर्मचारीहरूले राज्य सरकार अन्तर्गत सेवा रोजेका थिए र आफ्नो सहमति पठाएका थिए जुन स्वीकार गरियो। त्यसपछि, तिनीहरूको सेवा अभिलेख राज्य सरकारमा पठाइयो। यो सहमति भएको थियो कि उक्त अस्पताल प्रादेशिककरण हुनुअघि कर्मचारीहरूले उपभोग गरेका सुविधाहरू र विशेषाधिकारहरू भविष्यमा पनि जारी रहनेछन् र उनीहरूलाई अधिग्रहणबाट कुनै पनि नोक्सानी हुने छैन। नगर बोर्डले आफ्नो दायित्वलाई ध्यानमा राखी ५०,००० रुपैयाँ तिर्न सहमत भयो।

७. मिति ०९.०१.१९९७ को पत्र मार्फत, अस्पतालका मुख्य चिकित्सा अधीक्षकले, जुन अब राज्य सरकारी अस्पताल हो, उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेलाई जानकारी गराए कि उनी ३१.०३.१९९७ मा अवकाश हुनेछन्। उनलाई पेन्सन कागजातहरू सहित कार्यालयमा सम्पर्क गर्न र एक हप्ताभित्र पेस गर्न अनुरोध गरिएको थियो ताकि प्रक्रिया सुरु गर्न सकियोस्।

८. मार्च १९९७ मा, उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले इलाहाबाद उच्च न्यायालयमा रिट निवेदन दायर गरे, जसमा उनले कानपुर नगर बोर्डका कर्मचारीहरूलाई लागू हुने सेवा नियमहरू अनुसार ५८ वर्षको सट्टा ६० वर्षमा अवकाश लिनुपर्ने दाबी गरे।

९. रिट निवेदन दायर गरेपछि, उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेलाई निवेदन दिन निर्देशन दिइएको थियो। निवेदन दिइए पनि, पछि यो अस्वीकार गरियो, जसमा उत्तरदाताले ४२ वर्षदेखि राज्य सरकारी सेवामा रहेको र राज्य सरकारको नियम अनुसार सबै तलब र भत्ताहरू लिइरहेको उल्लेख थियो।

१०. राज्य सरकारले रिट निवेदनको विरोध गर्दै एउटा प्रतिवेदन दायर गऱ्यो, जसमा उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले राज्य सरकारी सेवाको हैसियत प्राप्त गरिसकेकाले राज्य सरकारको नियम र विनियमहरू पालना गर्न बाध्य भएको कुरा बताइएको थियो। यो पनि भनिएको थियो कि सरकारी सेवामा प्रवेश गर्ने न्यूनतम उमेर १८ वर्ष हो, र यदि कुनै सरकारी कर्मचारी ५८ वर्षको उमेरमा अवकाश हुन्छ भने, उसले ४० वर्षको सेवा पूरा गरेको हुनेछ। यस मामलामा, उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले ४२ वर्षको सेवा पूरा गरेका थिए। अर्को शब्दमा, उनी ६० वर्षको हुने थिए।

२ यहाँपछि, "जी.एस.भी.एम."

११. रिट निवेदनमा कुनै अन्तरिम आदेश पारित भएन, जुन उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले २२.०४.२००९ मा फिर्ता नलिएसम्म विचाराधीन रह्यो। फलस्वरूप, रिट निवेदनमा गरिएका मागहरू पूरा भएनन्।

१२. रिट निवेदन विचाराधीन रहे तापनि, मिति ११.०१.२००८ मा, उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले जिल्ला न्यायाधीश, कानपुर नगर, कानपुर समक्ष मध्यस्थता मामिला दायर गरे, जसमा उनले डी.एन.बी.पी.आई.डी. अस्पतालका तत्कालीन प्रशासक र उत्तर प्रदेशका राज्यपालबीच मिति ०१.०४.१९५७ मा भएको भनिएको मध्यस्थता सम्झौतामाथि भर परेका थिए। उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेको अवकाशको उमेर र जी.एस.भी.एम. मेडिकल कलेजका प्राचार्यद्वारा मिति ०३.०४.१९९७ मा उनको निवेदन अस्वीकार गरिएको सम्बन्धी विवादलाई मध्यस्थतामा पठाउन माग गरिएको थियो। यद्यपि, मध्यस्थता सम्झौता न त रिट निवेदनमा उल्लेख गरिएको थियो, न त फिर्ता लिने निवेदनमा नै। पछि, मिति १५.०२.२००८ मा, उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले विवादहरूलाई मध्यस्थतामा पठाउने माग गर्दै मामिला फिर्ता लिए।

१३. मिति २९.११.२००८ मा, उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले कानपुरका जिल्ला न्यायाधीश समक्ष दुई वटा कार्यान्वयन निवेदन दायर गरे, जसमा अधिवक्ताहरू पवन कुमार तिवारी र इन्दीवर वाजपेयीले मिति १५.०२.२००८ र २५.०६.२००८ मा जारी गरेका दुई अलग-अलग एकतर्फी निर्णयहरू लागू गर्न माग गरिएको थियो। यी प्रक्रियाहरू उत्तरदाता नं. १ ले राज्य सरकार र जी.एस.भी.एम. मेडिकल कलेज, कानपुरका प्राचार्य विरुद्ध सुरु गरेका थिए।

१४. पहिलो एकतर्फी निर्णय, मिति १५.०२.२००८ ले उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेको उत्तर प्रदेश राज्य र जी.एस.भी.एम. मेडिकल कलेज, कानपुरका प्राचार्य विरुद्ध २१.०१.२००८ देखि वार्षिक १८% ब्याज सहित २६,४२,११६ रुपैयाँको दाबीलाई सदर गऱ्यो। निर्णयमा भनिएको छ कि उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले मध्यस्थकर्ता नियुक्त/मनोनीत गरेका थिए र विपक्षीद्वारा नियुक्ति नभएकोले, पवन कुमार तिवारी, अधिवक्ताले एकमात्र मध्यस्थकर्ताको रूपमा काम गरेका थिए।

१५. इन्दीवर वाजपेयीद्वारा पारित मिति २५.०६.२००८ को दोस्रो एकतर्फी निर्णयले उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेको पक्षमा र विपक्षी, अर्थात् उत्तर प्रदेश राज्य र जी.एस.भी.एम. मेडिकल कलेज, कानपुरका प्राचार्यको विरुद्धमा ११.०२.२००८ देखि लागू हुने गरी वार्षिक ९% ब्याज सहित २०,००,००० रुपैयाँ प्रदान गऱ्यो। निर्णयमा भनिएको छ कि उत्तरदाता नं. १ ले मिति २५.०६.२००८ मा इन्दीवर वाजपेयीलाई मध्यस्थकर्ताको रूपमा नियुक्त गरेका थिए, यद्यपि विपक्षीले मध्यस्थकर्ता नियुक्त गरेका थिएनन् र त्यसैले इन्दीवर वाजपेयीले एकमात्र मध्यस्थकर्ताको रूपमा काम गरे।

१६. कार्यान्वयन निवेदनमा सूचना प्राप्त गरेपछि अपीलकर्ताले, अर्थात् इन्दीवर वाजपेयीद्वारा दिइएको निर्णयमा, मध्यस्थता तथा मेलमिलाप ऐन, १९९६३ को धारा ३४ अन्तर्गत दुई वटा निर्णयहरू विरुद्ध आपत्तिहरू दायर गरे। कार्यान्वयन न्यायालय समक्ष उठाइएको एउटा मामिला, मिति ०१.०४.१९५७ को भनिएको मध्यस्थता सम्झौताको अस्तित्वसँग सम्बन्धित थियो, जसमाथि उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले भर परेका थिए। यो सम्झौता नगर बोर्डका प्रशासक र उत्तर प्रदेश सरकारका अतिरिक्त सचिवको तर्फबाट गरिएको र हस्ताक्षर गरिएको दाबी गरिएको थियो।

१७. यस कागजातको आधिकारिकता अस्वीकार गरियो। उल्लेखनीय कुरा के छ भने, यो कागजात वा मध्यस्थता सम्झौता मिति २०.०६.१९६१ मा गरिएको हस्तान्तरण पत्रमा झल्किँदैन। यसबाहेक, कथित मध्यस्थता सम्झौता न त उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले मार्च १९९७ मा दायर गरेको रिट निवेदनमा उल्लेख गरिएको थियो, न त उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले मध्यस्थकर्ता नियुक्तिको लागि ए एण्ड सी ऐनको धारा ११ अन्तर्गत निवेदन दायर गरेसम्म कुनै पत्राचार वा सम्बन्धित कागजातहरूमा नै सन्दर्भित गरिएको थियो। यस निवेदनद्वारा, उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले मध्यस्थकर्ता नियुक्तिको लागि प्रार्थना गरेका थिए। माथि उल्लेख गरिए अनुसार, उक्त निवेदन मिति १५.०२.२००८ मा फिर्ता लिइएकोले खारेज गरियो, जुन मितिमा पवन कुमार तिवारी, अधिवक्ताद्वारा २०,००,००० रुपैयाँ र वार्षिक १८% ब्याज सहितको पहिलो निर्णय पारित गरिएको थियो। इन्दीवर वाजपेयीद्वारा मिति २५.०६.२००८ को दोस्रो निर्णय पनि उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेद्वारा न्यायालयको प्रक्रियाको सहारा नलिई मध्यस्थकर्ताको नियुक्ति अनुसार गरिएको हो।

१८. ए एण्ड सी ऐनको धारा ३४ अन्तर्गत अपीलकर्ताहरूले दायर गरेका आपत्तिहरूलाई ट्रायल कोर्टले हदम्याद नाघेको र माफ गर्न सकिने अवधिभन्दा बाहिर दायर गरिएको आधारमा खारेज गऱ्यो। चाखलाग्दो कुरा के छ भने, उक्त आपत्तिहरूको विचाराधीन अवस्थामा, मिति ०१.०४.१९५७ को मध्यस्थता सम्झौताको अस्तित्वको बारेमा प्रश्न उठेको थियो, जसमाथि उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले भर परेका थिए। जिल्ला सरकारी वकिल (देवानी), कानपुर नगरद्वारा नियुक्त अधिवक्तालाई नगर निगम/महानगर पालिकाले दिएको जवाफमा, सम्झौताको पेश गरिएको फोटोकपी स्पष्ट नभएको र त्यस्तो कुनै सम्झौता अभिलेखमा उपलब्ध नभएको बताइएको थियो। त्यसैले, उक्त कागजात प्रमाणित गर्न सम्भव थिएन। मिति ०१.०४.१९५७ को कथित सम्झौतामा उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले हस्ताक्षर गरेका छैनन् र सम्झौताको प्रतिलिपि उनलाई पठाइएको छैन। सम्झौताको आधिकारिकता प्रमाणित गर्न सकिँदैन किनभने यो नगर बोर्डको अभिलेखमा उपलब्ध छैन। राज्य सरकारले, स्पष्ट रूपमा, त्यस्तो कुनै सम्झौताको अस्तित्वलाई अस्वीकार गरेको छ।

३ यहाँपछि, "ए एण्ड सी ऐन।"

१९. इलाहाबाद उच्च न्यायालयको डिभिजन इजलासले पारित गरेको विवादित फैसलाले आपत्तिहरू नै हदम्याद नाघेको र माफ गर्न सकिने अवधिभन्दा बाहिर भएको आधारमा इन्ट्रा कोर्ट अपिल खारेज गऱ्यो।

२०. हामीले तथ्यहरूलाई विस्तृत रूपमा वर्णन गरेका छौं किनभने ती विशिष्ट छन्, र धेरै कारणहरूले गर्दा सुरुदेखि नै शून्य र अमान्य रहेका कथित निर्णयहरूलाई लागू गर्ने कुनै पनि

प्रयासलाई रोक्न यस न्यायालयको हस्तक्षेप आवश्यक छ। यस न्यायालयले बिल्किस याकुब रसूल बनाम भारत सरकार र अन्य४ को आफ्नो निर्णयमा, जालसाजी र न्याय कहिल्यै सँगै नहुने र कुनै पनि मामिलाकर्ताले आफूलाई गैरकानूनी लाभ सुरक्षित गर्ने नियतले गरेको जालसाजीबाट लाभान्वित हुन नहुने कुरा उल्लेख गरेको छ। यस मामलामा, कथित मध्यस्थता सम्झौता न त नगर निगमको अभिलेखमा उपलब्ध छ, न त उत्तर प्रदेश राज्यको अभिलेखमा नै। उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले मूल सम्झौता पेस गरेनन् किनभने उनीसँग त्यो थिएन, न त उनी मध्यस्थता सम्झौताको हस्ताक्षरकर्ता र पक्ष नै हुन्। मध्यस्थता सम्झौता मध्यस्थता प्रक्रियाको लागि अनिवार्य शर्त हो, किनकि मध्यस्थता मूलतः पक्षहरूको स्वायत्तताको सिद्धान्तमा आधारित हुन्छ; - पक्षहरूको न्यायालयको निर्णयको विकल्पको रूपमा मध्यस्थता छनौट गर्ने अधिकार। यस अर्थमा, मध्यस्थता सम्झौताको 'अस्तित्व' कानुनको नजरमा निर्णय लागू गर्नको लागि अनिवार्य पूर्वशर्त हो। निस्सन्देह, ए एण्ड सी ऐनको धारा ७, जसले 'मध्यस्थता सम्झौता' लाई परिभाषित गर्दछ, विस्तृत छ र दाबी र प्रतिरक्षाको बयानहरूको आदानप्रदान समावेश गर्दछ जसमा सम्झौताको अस्तित्व एक पक्षले दाबी गरेको छ र अर्को पक्षले अस्वीकार गरेको छैन, यद्यपि मध्यस्थता सम्झौताको अस्तित्व न त नगर निगमले स्वीकार गरेको छ, न त अपीलकर्ता, उत्तर प्रदेश राज्यले नै। मध्यस्थता सम्झौता पछि मिति २०.०६.१९६१ मा गरिएको हस्तान्तरणको लिखतमा उल्लेख गरिएको छैन। आधिकारिक अभिलेखको प्रमाणित प्रतिलिपि वा आधिकारिक प्रतिलिपि समेत नभएको एउटा कागजको टुक्रा बाहेक, मध्यस्थता सम्झौताको अस्तित्व देखाउने कुनै प्रमाण छैन। आर.के. पाण्डे, उत्तरदाता नं. १ ले कसरी र कहाँबाट सम्झौताको प्रतिलिपि पाए, र त्यो पनि आफ्नो अवकाश र रिट निवेदन दायर गरेको झन्डै १० वर्षपछि, अज्ञात छ।

४ [२०२४] १ एस.सी.आर. ७४३ : (२०२४) ५ एस.सी.सी. ४८१

२१. मध्यस्थता सम्झौता, जसरी प्रस्तुत गरिएको छ, नगर निगम र विकास बोर्ड, कानपुर, र अपीलकर्ता, उत्तर प्रदेशका राज्यपालबीच भएको हो। सन्दर्भको लागि, मध्यस्थता सम्झौता यस प्रकार छ:

"यो मध्यस्थता सम्झौता मिति एक अप्रिल, उन्नाइस सय सन्ताउन्नमा नगर निगम र विकास बोर्ड कानपुर (यहाँपछि बोर्ड भनिने) र उत्तर प्रदेशका राज्यपाल (यहाँपछि, सरकार भनिने) बीच गरिएको हो।

पक्षहरू बीच निम्न कुराहरूमा आपसी सहमति भएको छ:

पक्षहरू बीच कुनै पनि समयमा उत्पन्न हुने सबै विवादहरू वा मतभेदहरू, जसमा प्रादेशिककरण गरिएको डी.एन. बंगला आई.डी. अस्पताल, कानपुरका कर्मचारीहरू पनि समावेश छन्, मिति १७.०७.१९५६ मा उक्त अस्पतालको प्रबन्ध समितिले पारित गरेको प्रस्तावसँग सम्बन्धित छन्, जुन सरकारले स्वीकार गरेको थियो, लाई जी.एस.भी.एम. मेडिकल कलेज, कानपुरका प्राचार्य र बोर्डका प्रशासक वा उक्त प्रादेशिककरण गरिएको अस्पतालका कर्मचारीहरूद्वारा मध्यस्थता ऐन अन्तर्गत मध्यस्थताको लागि मनोनीत मध्यस्थकर्ताहरूकहाँ पठाइनेछ। त्यसको कुनै पनि वैधानिक परिमार्जन वा पुनः अधिनियमन र हाल लागू रहेको अन्तर्गत बनाइएका नियमहरू मध्यस्थता प्रक्रियाहरूमा लागू हुनेछन्। यदि एक पक्षले मध्यस्थकर्ता मनोनीत गर्छ र विवादलाई लिखित रूपमा मनोनीत मध्यस्थकर्तालाई निर्णयको लागि पठाउँछ र अर्को पक्षले १० दिनभित्र मध्यस्थकर्ता मनोनीत गर्न असफल भएमा, पहिलो पक्षद्वारा मनोनीत मध्यस्थकर्ता अन्तिम हुनेछ र एकमात्र मध्यस्थकर्ताको रूपमा काम गर्नेछ। मध्यस्थकर्ताहरू/एकमात्र मध्यस्थकर्ताको निर्णय अन्तिम हुनेछ र पक्षहरूमाथि बाध्यकारी हुनेछ।

यो सम्झौतामा बोर्डको तर्फबाट प्रशासक र सरकारको तर्फबाट उत्तर प्रदेश सरकारका अतिरिक्त सचिवले हस्ताक्षर गरेका छन्।

एम.ए. कुरैशी, आई.सी.सी. प्रशासक नगर निगम र विकास बोर्ड कानपुर जी.पी. पाण्डे, उत्तर प्रदेश सरकारका अतिरिक्त सचिव" सम्झौताले निर्दिष्ट गर्दछ कि प्रत्येक पक्ष, अर्थात्, नगर निगम र विकास बोर्ड, कानपुर, र उत्तर प्रदेशका राज्यपालले अर्को पक्षलाई लिखित सूचना दिएर निर्णयको लागि मध्यस्थकर्ता मनोनीत गर्न सक्छन्। यदि अर्को पक्षले दस दिनभित्र मध्यस्थकर्ता मनोनीत गर्न असफल भएमा, पहिलो पक्षद्वारा मनोनीत मध्यस्थकर्ताले एकमात्र मध्यस्थकर्ताको रूपमा काम गर्नेछ। उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेको यो भनाइ थिएन कि नगर निगम र विकास बोर्ड, कानपुर, वा उत्तर प्रदेशका राज्यपालले मध्यस्थता धारा लागू गरेका थिए। उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेद्वारा मध्यस्थकर्ताको एकतर्फी नियुक्ति, त्यसैले, उनले प्रस्तुत गरे अनुसार मध्यस्थता धारा विपरीत छ।

२२. अर्को चाखलाग्दो पक्ष भनेको मध्यस्थता सम्झौतामा भर पर्न र मध्यस्थता प्रक्रिया सुरु गर्नमा भएको ढिलाइ हो। उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले स्वयं सन् १९९७ मा सोही विवादसँग सम्बन्धित रिट निवेदन दायर गरेका थिए। रिट निवेदन मिति २२.०४.२००९ सम्म विचाराधीन थियो, जब यो फिर्ता लिइयो। यो निवेदन विचाराधीन रहेको बेला, उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले मिति ११.०१.२००८ मा ए एण्ड सी ऐनको धारा ११ अनुसार सन्दर्भको लागि मामिला दायर गरेर मध्यस्थता सुरु गर्ने कदम चालेका थिए। यद्यपि, निवेदन पछि कुनै पनि गुणमा निर्णय नगरी फिर्ता लिइयो र उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेद्वारा नियुक्त गरिएका दुई एकमात्र मध्यस्थकर्ताहरूले स्वतः मध्यस्थता प्रक्रिया अघि बढाएर दुई वटा निर्णयहरू सुनाए, पहिलो मिति १५.०२.२००८ को २६,४२,११६ रुपैयाँ र वार्षिक १८% ब्याज सहित, र दोस्रो मिति २५.०६.२००८ को २०,००,००० रुपैयाँ र ११.०२.२००८ देखि लागू हुने गरी वार्षिक नौ प्रतिशत ब्याज सहित, अपीलकर्ताहरू, उत्तर प्रदेश राज्य र जी.एस.भी.एम. मेडिकल कलेज, कानपुरका प्राचार्यको विरुद्धमा। उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेले गरेका दाबीहरू हदम्याद ऐन, १९६३ को धारा ३ र ए एण्ड सी ऐनको धारा ४३ अनुसार स्पष्ट रूपमा म्याद नाघेको भए तापनि ती दाबीहरूलाई स्वीकार गरिएको छ।

२३. यस न्यायालयको ५-न्यायाधीशको संवैधानिक इजलासले सेन्ट्रल अर्गनाइजेसन / रेलवे इलेक्ट्रीफिकेशन बनाम ई.सी.आई. पी.आई.सी. एस.एम.ओ. एम.सी.पी.एल. (जे.भी.), एक संयुक्त उद्यम कम्पनी५ मा, ए एण्ड सी ऐनले मध्यस्थताका सबै पक्षहरूमा निर्णय गर्ने पक्षहरूको स्वायत्ततालाई मान्यता दिए तापनि, मध्यस्थकर्ताहरूको नियुक्ति चरणमा समानता लागू हुने कुरा उल्लेख गरेको छ। ऐनले मध्यस्थता न्यायाधिकरणको गठन र मध्यस्थता प्रक्रियाहरूको सञ्चालनलाई नियमित गर्न प्रक्रियागत ढाँचा तयार गर्दछ। त्यसपछि मात्र, न्यायालयहरूको समर्थन प्राप्त मध्यस्थता न्यायाधिकरणहरूले वस्तुनिष्ठ रूपमा काम गर्न सक्छन् र आफ्नो विवेकलाई न्यायिक तरिकाले, बिना कुनै अनियमितता र कानुनका सिद्धान्तहरू र प्राकृतिक न्यायका नियमहरू अनुसार प्रयोग गर्न सक्छन्। यो वैकल्पिक विवाद समाधान संयन्त्रको मूल हो, जुन ए एण्ड सी ऐनको धारा १८ को पनि मूल हो र यो एक गैर-अपमानजनक र अनिवार्य प्रावधान हो। त्यसपछि मात्र मध्यस्थकर्ताहरूलाई कानुन अन्तर्गत विवाद समाधान गर्ने अधिकार प्राप्त हुन्छ। यस फैसलाले यो पनि उल्लेख गऱ्यो कि मध्यस्थकर्ताहरूको एकतर्फी नियुक्तिले

मध्यस्थता प्रक्रियाहरूको सञ्चालनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्छ। मध्यस्थता, जुन अर्ध-न्यायिक हो, मध्यस्थकर्ताहरूको व्यवहारको मापदण्ड आवश्यक छ, जुन निष्पक्ष र स्वतन्त्र हुन्छ, न्यायाधीशहरूबाट माग गरिएभन्दा कम कठोर हुँदैन। वास्तवमा, मध्यस्थकर्ताहरूले उच्च मापदण्ड कायम गर्ने अपेक्षा गरिन्छ, किनकि न्यायालयका निर्णयहरू पुनरावेदनको सामूहिक छानबिनको अधीनमा हुन्छन्, जबकि मध्यस्थता निर्णयले सामान्यतया अधिक स्वीकार्यता, मान्यता र कार्यान्वयनको आनन्द लिन्छ।

२४. हामीले देवानी कार्यविधि संहिता, १९०८ को धारा ४७ को सन्दर्भमा आफ्ना टिप्पणीहरू गरेका छौं, जसले कार्यान्वयनको चरणमा पनि, पक्षलाई जालसाजी र विषयगत क्षेत्राधिकारको अभाव दुवै आधारमा आदेशमा आपत्ति जनाउन अनुमति दिन्छ। यो स्पष्ट छ कि मध्यस्थता प्रक्रियाहरू उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डेद्वारा खेलिएको एउटा नाटक र जालसाजी मात्र थिए, जसमा स्वयं-नियुक्त/मनोनीत मध्यस्थकर्ताहरूले एकतर्फी र अवैध निर्णयहरू दिएका थिए। दोहोऱ्याउनुपर्दा, उत्तरदाता नं. १, आर.के. पाण्डे, कथित मध्यस्थता सम्झौताको हस्ताक्षरकर्ता होइनन्। यसबाहेक, त्यसका पक्षहरू, डी.एन.पी.बी.आई.डी. अस्पताल र उत्तर प्रदेशका राज्यपालले त्यस्तो कुनै सम्झौतालाई समर्थन गर्दैनन्। माथि उल्लेख गरिएका तथ्यहरू र कारणहरूबाट, यो विषयगत क्षेत्राधिकारको अभावको स्पष्ट मामला हो।

५ २०२४ इन्स्क ८५७

२५. तदनुसार, हामी वर्तमान अपिल स्वीकार गर्छौं र मिति १५.०२.२००८ र २५.०६.२००८ को दुई एकतर्फी निर्णयहरू खारेज गर्छौं। दुवै निर्णयहरूलाई शून्य र अमान्य मानिनेछ र कानुनमा लागू गर्न नसकिने मानिनेछ। फलस्वरूप, पारित गरिएको फैसला र अपिलको विषयवस्तु खारेज गरिएको मानिनेछ। कार्यान्वयन प्रक्रियाहरू खारेज हुनेछन्। अपीलकर्ताहरूले कानुन अनुसार सम्पूर्ण प्रक्रियाको खर्च पाउनेछन्।

मामिलाको परिणाम: अपिल स्वीकृत।

†हेडनोट्स तयार गर्ने: निधि जैन